

॥अथर्ववेदीयम् पृथिवीसूक्तम् / भूमिसूक्तम्॥ काण्डम् – १२॥ मन्त्रसंख्या ६३ (पाठ्यम् १-१२)॥

॥ऋषि – अथर्वा॥ देवता- भूमिमाता पृथिवीमाता वा॥

विचित्ररूपिणी एषा पृथिवी अस्माकं समीपे सदा अन्तहीना विस्मयरूपैका। तया सह अस्माकं निविडः सम्बन्धः वर्तते। तस्याः हि क्रोडे अस्माकं जन्मः तस्याः हि क्रोडे च अन्तः। अथ वैदिकऋषिणां दृष्ट्यानुसारं एषापि एका देवता इति। एषा भवति भूमिमाता धरित्री जननी वा। अथ प्राचीनैः वैदिकऋषिभिः पृथिवी मातृरूपेण द्युलोकश्च पितृरूपेण ज्ञापितम्^१। तेषां दृष्ट्या एते विश्वस्य आदिजनकजनन्यौ भवतः। तयोः मिलनेन समग्रसृष्टेः आविर्भावः तयोः क्रोडे एव समग्रस्य च परिवर्धनः।

वैदिकऋषिमते एषा पृथिवी विस्तृर्णा महती सुखप्रदायिनी घृतवती पयस्वती यज्ञवती च। अस्याः पृथिव्याः कुत्र समतलः कुत्र च बन्धुरः। अस्यां नदी-पर्वत-समुद्र-भिन्नप्राणिनां वनस्पतीनां मणिरत्नाणां च आधारः। अस्माकं पूर्वपुरुषाणां सर्वान् ख्यातिं कीर्तिञ्च धारयति एषा पृथिवी। देवगणैः सेविता एषा भूमिमाता पवित्रयज्ञकर्मणः श्रेष्ठवेदीस्वरूपा। विश्वधात्री जननी सर्वदेवैः पुज्या।

एवं प्रकारेण अथर्ववेदस्य अस्मिन् भूमिसूक्ते ऋषिभिः भूमेः महिमाकीर्तनं प्रकटितम्। अत्र दार्शनिकभावनया सह प्रकृतिप्रेम सुन्दररीत्या दृश्यते। ऋषेः अथर्वायाः दृष्ट्या एषा पृथिवी एका परमविस्मयरूपा।

सत्यं वृहद्दृतमुग्रं दीक्षा तपो ब्रह्म यज्ञः पृथिवीं धारयन्ति।
सा नो भूतस्य भव्यस्य पत्न्युरुं लोकं पृथिवी नः कृणोतु ॥१॥

^१ द्यौष्पितः पृथिवि मातरधुगग्ने भ्रातर्वसवो मृळता नः।(ऋ.६.५१.५)

अन्नय ३ बृह९ सत्यम् (विशाल महान सत्य), उग्रम् ऋतम् (कठोर शाश्वत नियम), दीक्षा (संकल्प), तपः (तपश्चर्या), ब्रह्म (प्रार्थना), यज्ञः (एते) पृथिवीम् (पृथिवीके) धारयन्ति (धारण करे থাকे)। सा (सेই) नः (आमादेर) भूतस्य (या किछु अतीत तार) भवस्य (या भविष्यते सम्भाव्य तार) पत्नी (अधीश्वरी) पृथिवी (पृथिवी) नः (आमादेर जना) ऊरुम् (बिस्तृत) लोकम् (लोक) कृणोतु (प्रदान करण)।।

ब्रह्मनुवाद ३ बृह९ (महान) सत, उग्र (बलवान) ऋत (शाश्वत नियम), दीक्षा, तपः (तपश्चर्या), ब्रह्म (प्रार्थना) एवं यज्ञ — एरा सकले पृथिवीके धारण करे रयेछे। अतीते संघटित एवं भविष्यते सम्भाव्य या किछु तार अधीश्वरी पृथिवी आमादेर जना विशाल (बिस्तृत) लोक प्रदान करण।।

व्याख्या – अर्थववेदीये अस्मिन् भूमिसूक्तस्य प्रथमे मन्त्रे ऋषिभिः अस्याः पृथिव्याः धारणं संरक्षणं पालनं बर्द्धनञ्च केन उपायेन सम्भवति तद्विषये आलोचना कृता। वस्तुतः सत्यऋतादिगुणैः अस्याः भूमिमातुः धारणं भविष्यति। अर्थात् ये मनुष्याः सदा सत्यवादिनः, सदा नियमपालकाः, व्रतधारिणः, तपसि संयुक्ताः, यज्ञे रताः, ब्रह्मणि स्थिताः च ते इमां पृथिवीं धारयन्ति। अर्थात् एते मनुष्याः भूमेः धारणकार्ये समर्थाः भवन्ति। अन्यैः तु ना भूतभविष्यतवर्तमानानां समग्रविषयवस्तूनां धारणकर्त्री एषा पृथिवी। अतः सा अस्मभ्यं लोकं कृणोतु इति अर्थात्, यशं कीर्त्तिञ्च बर्द्धयतु।।१॥

असंवाधं वध्यतो मानवानां यस्याः उद्धतः प्रवतः समं बहु।
नानावीर्या ओषधीर्या विभर्ति पृथिवी नः प्रथतां राध्यतां नः ॥२॥

अन्नयः (यिनि) मानवानाम् (मनुष्यगणके) असंवाधम् (ना वैधे) बध्यतः (वाँधेन) यस्याः (ये पृथिवीर) (आकृतिते) उद्वतः (चड़ाई), प्रवतः (उँराई) समम् (समतलभूमि) बह् (कतरकमेर), या (यिनि) नानावीर्याः (विचित्र वीर्यसम्पन्न) ओषधीः (गाह्पाला) विभर्ति (धारण करेन) (सेई) पृथिवी नः (आमादेर जन्य) प्रथताम् (विस्तीर्णा होन) नः (आमादेर जन्य) राध्यताम् (समृद्धा हये उँठन)।।

ब्रह्मनुवाद ः यिनि (ये पृथिवी) ना वैधेई मानवगणके वाँधेन, याँर (आकृतिते) चड़ाई-उँराई-समतल्लेर कतो वैचित्र्या, यिनि धारण करेछेन कतो असंख्या शक्तिसम्पन्न ओषधि, सेई पृथिवी आमादेर काछे विस्तीर्णा होन एवं आमादेर जन्य (धनधान्य पुष्प) समृद्धा हये उँठन।।

व्याख्या – अस्मिन् सूक्ते ऋषिभिः उच्यते भिन्नजातीनां मनुष्याणां मध्ये प्रत्यक्षरूपेण परोक्षरूपेण च ऐक्यस्थापने पृथिव्याः भूमिका तात्पर्यपूर्णा। तत्र पृथिव्यां सर्वत्र समानभूमिः न विद्यते। कुत्र उन्नतभूमिः कुत्र च अवनतः। कुत्र उर्वरः अपि च कुत्र अनुर्वरः। एषा पृथिवी पुनः विविधानां वनस्पतीनां ओषधीनां च आश्रयस्वरूपा। अतः ऋषीणामाशयः एषा भूमिमाता अस्माकं समीपे विस्तीर्णा भवतु अपि अस्मभ्यं पुष्पफले च समृद्धा भवतु इति॥२॥